I

Для чого власне створена людина, про де ми з братом дістали деяке поняття досить рано. Мені, якщо не помиляюсь, було років десять, братові близько восьми. Знання це було подане нам у вигляді короткого афоризму, або, по обставинах, його супроводжуючих, швидше парадокса. Отже, крім призначення життя, ми водночас збагатили свій лексикон цими двома грецькими словами.

Було це приблизно коло полудня палючого й тихого червневого дня. У глибокому мовчанні сиділи ми з братом на паркані в затінку густої сріблястої тополі і тримали в руках вудочки, гачки яких були опущені у величезну баддю з загнилою водою. Про призначення життя, в той час, ми не мали ще навіть віддаленого поняття, і, мабуть, з цієї причини, ось уже близько тижня улюбленим нашим заняттям було — сидіти на паркані, над баддею, з опущеними в неї гачками з простих мідних булавок і ждати, що от-от, з особливої до нас милості долі, в цій бадді і на ці вудочки клюне у нас "справжня", жива риба.

Правда, куток двору, де містилася ця чарівна баддя, і сам по собі, навіть і без живої риби, мав багато привабливого і принадного. Серед садів, городів, сараїв, двориків, будинків і флігелів, що становили сукупність добре відомого нам місця, цей куток вирізався якось так зручно, що нікому й ні на що не був потрібний; тому ми почували себе цілковитими його володарями, і ніхто не порушував тут нашої самотності.

Середину цього простору, оточеного з двох боків палісадником і деревами саду, а з двох інших пустими стінами сараїв, що залишали вузький прохід, займала велика купа сміття. Стоптаний личак, кимось перекинутий через дах сарая, зламане топорище, побілілий шкіряний черевик з відігнутим догори каблуком і безлика маса якихось зотлілих речей, що втратили вже будь-яку індивідуальність,— знайшли в тихому

кутку вічний спокій після більш або менш бурхливого життя за його межами... На вершині сміттєвої купи валявся старезний кузов якогось фантастичного екіпажа, яких давно вже не було в дійсності, тобто в каретниках, на дворах і на вулицях. Це був якийсь примарний уламок минулих часів, що потрапив сюди, можливо, ще до побудови навколишніх будівель і тепер лежав на боці з трохи піднятою догори віссю, ніби рука без кисті, яку каліка показує на паперті, щоб розчулити добрих людей. На єдиній половинці єдиних дверцят збереглися ще залишки фарб якогось герба, і єдина рука, закована в сталеві нарамники, що тримала меч, висовувалась незрозуміло яким чином з тьмяної плями, в якій ледь окреслювалась подоба корони. Все інше розпалось, розтріскалось, облупилось і облізло в такій мірі, що вже не ставило уяві ніяких міцних перепон; мабуть, тому старий скелет легко набирав у наших очах усіх форм, всієї розкоші і всієї пишноти справжньої золотої карети.

Коли нам набридали враження реального життя на великих дворах і в провулку, то ми з братом йшли собі у цей відлюдний куток, сідали в кузов,— і тоді починались тут найчудесніші пригоди, які тільки можуть трапитися з людьми, шо безрозсудно вирушають у невідому дорогу, далеку й небезпечну, в такій чудесній і такій фантастичній кареті. Мій брат, здебільшого, віддавав перевагу більш діяльній ролі кучера. Він брав у руки батіг з ремінного обрізка, знайденого в купі сміття, потім серйозно й мовчки виймав з кузова два дерев'яних пістолети, перекидав через плече дерев'яну рушницю і втикав за пояс величезну шаблю, виготовлену моїми руками з покрівельного тесу. Вигляд його, озброєного таким чином з голови до ніг, настроював зараз же й мене на відповідний лад, і потім, сівши кожен на своє місце, ми віддавались течії нашої долі, не обмінюючись жодним словом. Це не заважало нам з тієї ж хвилини переживати спільні небезпеки, пригоди й перемоги. Дуже можливо, звичайно, що події не завжди збігалися з точки зору кузова і козел, і я віддавався захвату перемоги в той самий час, як кучер почував себе на краю загибелі... Але це нічому, по суті, не заважало. Хіба коли-не-коли я починав шалено палити з вікон, коли кучер раптово натягував віжки, прив'язані до уламка дишла,— і тоді брат говорив з досадою:

— Що це ти, їй-богу!.. Адже це гостиниця...

Тоді я припиняв пальбу, виходив з кузова і вибачався перед гостинним трактирником, що потурбував його, тимчасом як кучер і розпрягав коней, напував їх з бадді, і ми віддавались мирному, хоч і короткому відпочинку у самотній гостиниці. Проте випадки подібних розбіжностей траплялися тим рідше, що я швидко віддавався польоту чистої фантазії, яка не вимагала від мене зовнішніх проявів. Мабуть, у щілинах старого кузова засіли з незапам'ятних часів, — висловлюючись по-теперішньому, — якісь флюїди старовинних пригод, які й захоплювали нас одразу в такій мірі, що ми могли мовчки, майже не рухаючись і зберігаючи споглядальний вигляд, просидіти на своїх місцях від ранкового чаю аж до обіду. І в цей проміжок від сніданку і до обіду вміщалися для нас цілі тижні подорожувань, із зупинками в самотніх гостиницях, з ночівлями в полі, з довгими просіками у чорному лісі, з далекими вогниками, із згасаючим заходом, з нічними грозами в горах, з ранковою зорею у відкритому степу, з нападами лютих бандитів і, нарешті, з туманними жіночими постатями, які ще ні разу не відкривали обличчя з-під густого покривала, яких ми, з неясним завмиранням душі, рятували з рук мучителів на радість або на горе в майбутньому...

І все це вміщалось у тихому куточку, між садом і сараями, де, крім бадді, кузова і купи сміття, не було нічого... А втім, були ще промені сонця, які пригрівали зелень саду і розцвічували палісадник яскравими, золотистими плямами; було ще дві дошки біля бадді і широка калюжа під ними. Потім чуйна тиша, невиразний шепіт листя, сонне цвірінькання якоїсь пташки в кущах і... дивні фантазії, які, мабуть, росли тут самі по собі, як гриби в тінистому місці,— тому що ніде більше ми не знаходили їх з такою легкістю, в такій повноті й кількості... Коли, через вузький провулок і через дахи сараїв, долітав до нас прикрий заклик на обід або на вечірній чай,— ми залишали тут, разом з пістолетами й шаблями, наш фантастичний настрій, ніби скинутий з плечей верхній одяг, в який вбиралися знов одразу ж після повернення.

Однак з того часу, як братові спала оригінальна думка вирізати криві й вузлуваті гілки тополі, нав'язати на них білі нитки, почепити мідні гачки й спробувати запустити вудочки у таємну глибінь величезної бадді, що стояла в кутку дворика, для нас на цілий тиждень померкли всі принади золотої карети. По-перше, ми сідали обидва в найдивовижніших позах, на верхній перекладині палісадника, який кутом охоплював баддю і на якому ми спочатку обламали верхівки балясин. По-друге, над нами гойдалося сріблясто-зелене шатро тополі, яке переповнювало навколишнє повітря зеленуватими тінями і блукаючими сонячними плямами. По-третє, від бадді йшов якийсь особливий запах, властивий загнилій воді, в якій уже завелось своє особливе життя, у вигляді безлічі якихось дивних істот, схожих на пуголовки, тільки значно менших... Як це не дивно, але запах цей здавався нам, по суті, приємним і додавав, з свого боку, чогось до принад цього кутка над баддею...

У той час, як ми сиділи цілими годинами на паркані, вдивляючись у зеленувату воду, з глибини бадді раз у раз підіймалися зграйками ці дивні істоти, що нагадували собою гнучкі мідні булавки, голівки яких так тихо ворушили поверхню води, в той час як хвостики звивалися під ними, наче крихітні змійки. Це був цілий особливий маленький світ, у цьому зеленому затінку, і, якщо сказати правду, у нас не було цілковитої упевненості в тому, що в одну прекрасну мить поплавець нашої вудочки не здригнеться, не піде на дно, і що після цього хто-небудь з нас не витягне на гачку сріблясту, тріпотливу живу рибку. Розуміється, міркуючи тверезо, ми не могли б не прийти до висновку, що подія ця виходить за межі можливого. Але ми зовсім не міркували тверезо в ті хвилини, а просто сиділи на паркані, над баддею, під зеленим шатром, що колихалося й шепотіло, у сусідстві з чудесною каретою, серед зеленуватих тіней, в атмосфері напівсну і напівказки...

До того ж ми не мали тоді ані найменшого поняття про призначення життя...

II

Одного разу, коли ми сиділи отак, поринувши в споглядання нерухомих поплавців, з очима, прикутими до зеленої глибини бадді,— з дійсного світу, тобто з боку нашого будинку, проник у наш фантастичний куточок неприємний і різкий голос лакея Павла. Він, очевидно, наближався до нас і гукав:

— Паничі, паничі, ге-ей! Ідіть-бо до покоюі

"Іти до покою",— означало йти до кімнат, що нас цього разу трохи спантеличило. По-перше, чому це просто "до покою", а не на обід, який цього дня, дійсно, мав відбутися раніше звичайного, тому що батько не їхав на службу. По-друге, чому кличе саме Павло, якого посилав лише батько в екстрених випадках,— тоді як звичайно від імені матері кликала нас служниця Килимка. По-третє, все це було нам дуже неприємне, немовби саме цей несвоєчасний заклик повинен сполохати чарівну рибу, яка саме в цю хвилину, здавалося, вже пливе в невидимій глибині до наших вудочок. Нарешті Павло взагалі був людиною занадто тверезою, почасти навіть насмішкуватою, і його надміру серйозні зауваження зруйнували не одну нашу ілюзію.

Через півхвилини цей Павло стояв, трохи навіть здивований, на нашому дворику і дивився на нас, дуже сконфужених, своїми серйозно-витріщеними і трохи дурнуватими очима. Ми лишалися в тих самих позах, але це тільки тому, що нам було надто соромно, та й ніколи вже приховувати від нього свій спосіб дій. Власне кажучи, з першої хвилини появи цієї постаті в нашому світі,— ми обидва відчули з особливою ясністю, що наше заняття здається Павлові дуже безглуздим, що рибу в баддях ніхто не ловить, що в руках у нас навіть і не вудочки, а звичайні гілки тополі, з мідними булавками, і що перед нами тільки стара баддя з гнилою водою.

— Е? — протягнув Павло, отямлюючись від першого здивування.— А що се ви робите?

— Так...— відповів брат похмуро.

Павло взяв з моїх рук вудочку, оглянув її і сказав:

— Хіба ж це вудлище? Вудлища треба робити з ліщини.

Потім помацав нитку і сказав, що тут потрібен кінський волос, та його ще треба сплести вміючи; потім звернув увагу на булавочні гачки й пояснив, що з такого гачка, без зазублини, навіть і в ставку риба тільки сміється. Стягне черв'яка і втече. Нарешті, підійшовши до бадді, він труснув її злегка своєю сильною рукою. Незмірна глибина нашої зеленої безодні колихнулась, покаламутніла, фантастичні істоти жалібно заметались і зникли, немовби усвідомлюючи, що їхній світ хитається в самих підвалинах. Показалася частина дна,— прості дошки, на яких налипла якась зелена твань,— а знизу піднялись бульбашки і сильний запах, який на цей раз і нам здався вже не дуже приємним.

— Смердить,— сказав Павло презирливо.— От, ідіть до покою, пан кличе.

— Чого?

— Ідіть, то й побачите.

Я й досі дуже ясно пам'ятаю цю хвилину зіткнення наших ілюзій з тверезою дійсністю в особі Павла. Ми почували себе цілковитими дурнями, і нам було соромно лишатися наверху паркана, в позах рибалок, але соромно також і злазити під серйозним поглядом Павла. Проте робити було нічого. Ми злізли з паркана, кинувши вудочки абияк, і тихо пішли додому. Павло ще раз оглянув вудочки, помацав пальцями розмоклі нитки, повів носом коло бадді, в якій вода все ще продовжувала бродити й пускати бульбашки, і, на довершення всього, штовхнув ногою старий кузов. Кузов якось жалібно й безпомічно

крякнув, ворухнувся, і ще одна дошка вивалилась з нього в купу сміття...

Такі були обставини, що передували тій хвилині, коли нашій юній увазі запропоновано було афоризм про призначення життя і про те, для чого, власне, створена людина...

III

Біля ганку нашої квартири, на вимощеному дворі, юрмився гурт людей. На нашому дворі було аж три будинки, один великий і два флігелі. У кожному жила окрема сім'я, з відповідною кількістю челяді та слуг, не рахуючи іде одиноких пожильців, подібних до старого холостяка пана Уляницького, який наймав дві кімнати у підвальному приміщенні великого будинку. Тепер майже все це населення висипало на подвір'я і стояло просто на осонні, біля нашого ганку. Ми злякано перезирнулися з братом, розшукуючи в своєму минулому якийсь проступок, що підлягав би такому гучному і прилюдному розгляду. Проте батько, що сидів на верхніх східцях, серед привілейованої публіки, як видно, був у найблагодушнішому настрої. Поряд з батьком звивався струмок синього диму, що означало, що тут же був і полковник Дударєв, військовий лікар. Немолодий, схильний до повноти, дуже мовчазний, він користувався серед мешканців репутацією людини надзвичайно вченої, а його мовчазність і безкорисливість здобули йому загальну повагу, до якої приєднувалась частка страху, як до явища, для середнього обивателя не зовсім зрозумілого... Іноді, серед інших фантазій, ми любили уявляти себе лікарем Дударєвим, і якщо я помічав, що брат сидить на ганку або на лавці, з вишневою паличкою в зубах, повільно роздуває щоки і тихо випускає уявлюваний дим,— я знав, що його не слід тривожити. Крім вишневої палички, треба було ще якось особливо наморщити лоба, від чого очі самі собою трохи тьмяніли, ставали задумливі й ніби сумні. А потім уже можна було сидіти проти сонця, затягуватись уявлюваним димом з вишневої гілки й думати щось таке особливе, що, мабуть, думав про себе добрий і розумний лікар, який мовчки подавав допомогу хворим і мовчки сидів з люлькою у

вільний час. Які це, власне, були думки, сказати важко; перш за все вони були важливі й печальні, а потім, мабуть, все-таки досить приємні, судячи з того, що їм можна було віддаватись подовгу...

Крім батька й лікаря, серед інших облич мені впало в очі красиве й виразне обличчя моєї матері. Вона стояла у білому фартусі, з засуканими рукавами, очевидно, тільки що відірвавшись від вічних турбот по господарству. Нас у неї було шестеро, і на її обличчі ясно відбивався сумнів: чи варто було виходити сюди в самий розпал клопітливого дня. Проте скептична усмішка видимо, спливала з її красивого обличчя, в синіх очах вже миготіло якесь злякане співчуття, звернене до предмета, що стояв серед натовпу біля ганку...

Це був невеликий, майже іграшковий візок, в котрому якось дивно,— дивно майже до болісного відчуття од цього видовища,— поміщалась людина. Голова її була велика, обличчя бліде, з рухливими, гострими рисами і великими, проникливими бігаючими очима. Тулуб був зовсім маленький, плечі вузькі, грудей і живота не видно було з-під широкої, з сильною просіддю бороди, а руки я даремно розшукував зляканими очима, що, мабуть, були відкриті так само широко, як і в мого брата. Ноги дивної істоти, довгі й тонкі, наче не вміщувались у візку і стояли на землі, немов довгі лапки павука. Здавалось, вони належали однаково цій людині, як і візку, і все разом якоюсь неспокійною, дратуючою плямою малювалося під яскравим сонцем, ніби справді якесь павукоподібне чудовисько, готове раптом кинутись на оточуючий його натовп.

— Ідіть, ідіть, молоді люди, швидше... Ви маєте нагоду побачити цікаву гру природи,— фальшиво-пестливим голосом сказав нам пан Уляницький, проштовхуючись за нами крізь натовп.

Пан Уляницький був старий холостяк, що з'явився на нашому дворі бог знає звідки. Кожного ранку, в певний час і навіть у певну хвилину, його вікно розчинялось, і в ньому з'являлася спочатку червона ярмулка з китичкою, потім вся постать у халаті... Кинувши неспокійний погляд на

сусідні вікна (чи немає де панночок),— він швидко виходив з вікна, прикриваючи щось полою халата, і зникав за рогом. У цей час ми стрімголов кидалися до вікна, щоб зазирнути в його таємничу квартирку. Але це майже ніколи не вдавалось, тому що Уляницький швидко, якось крадучись, появлявся з-за рогу, ми кидалися врозтіч, а він шпурляв у нас каменем, палкою, що потрапляло під руку. Опівдні він з'являвся одягнений в новісіньке вбрання і дуже люб'язно, наче й не було нічого, заговорював з нами, намагаючись навести розмову на відданиць, які мешкали у дворі. У цей час в його голосі бриніла фальшива ласкавість, яка завжди якось різала нам вуха...

— Шановні панове, обиватели й добрі люди! — заговорив раптом якимсь носовим голосом високий суб'єкт з довгими вусами і неспокійними, запалими очима, що стояв поряд з візком.— Оскільки, очевидно, з прибуттям цих двох молодих людей, дай їм бог здоров'я на радість шановним батькам... всі тепер зібралися, то я можу пояснити шановній публіці, що перед нею знаходиться феномен, або, інакше кажучи, чудо натури, шляхтич із Заславського повіту, Ян Криштоф Залуський. Як бачите, у нього зовсім немає рук і не було від народження.

Він скинув з феномена курточку, в яку легко було б одягнути дитину, потім розстебнув комір сорочки. Я зажмурився,— так різко й болюче вдарила мені в очі оголена потворність цих вузьких плечей, зовсім позбавлених навіть ознак рук.

— Бачили? — повернувся довговусий до натовпу, відступаючи од візка, з курткою в руках.

— Без обману...— додав він,— без ніякого ошуканства...— І його неспокійні очі оббігли публіку з таким виглядом, немовби він не дуже звик до довір'я з боку своїх ближніх.

— І, проте, шановні панове, названий феномен, родич мій, Ян Залуський — людина дуже освічена. Голова у нього краща, ніж у багатьох людей з руками. Крім того, він може виконувати все, що звичайні люди роблять за допомогою рук. Ян, прошу тебе ласкаво: вклонися шановним панам.

Ноги феномена заворушились, причому натовп шарахнувся від несподіванки. Не минуло й кількох секунд, як з правої ноги, при допомозі лівої, було знято чобіт. Потім нога піднялась, зняла з голови феномена великий поруділий картуз, і він з насмішкуватою галантністю трохи підняв картуз над головою. Двоє чорних уважних очей гостро й насмішкувато впилися в шановну публіку.

— Господи боже!.. Ісус-Марія... Хай славиться ім'я господнє,— пронеслося на різних мовах у натовпі, охопленому гидливим переляком, і тільки один лакей Павло зареготав у задньому ряду так безглуздо й голосно, що хтось із челяді визнав за потрібне штовхнути його ліктем у бік. Після цього все стихло. Чорні очі знов уважно й повільно пройшли по наших обличчях, і феномен промовив серед тиші ясним, хоч злегка деренчливим голосом:

— Обійди!

Довговусий суб'єкт якось зам'явся, немовби вважав наказ передчасним. Він кинув на феномена нерішучий погляд, але той, вже роздратовано, повторив:

— Ти дурний... обійди!..

Полковник Дударєв пустив клуб диму і сказав:

— Однак, шановний феномене, ви, здається, починаєте з того, чим треба кінчати.

Феномен швидко глянув на нього, немовби дивуючись, і потім ще настійливіше повторив довговусому:

— Обійди, обійди!

Мені здавалось, що феномен посилає довговусого на якісь ворожі дії. Але той тільки зняв з себе капелюха і підійшов до сходів, низько вклоняючись і дивлячись якось запитливо, ніби сумніваючись. На сходах найбільше подавали жінки; на обличчі матері я побачив при цьому такий вираз, ніби вона все ще відчуває нервове тремтіння; лікар теж кинув монету. Уляницький змірив довговусого обуреним поглядом і потім став безтурботно дивитися на всі боки. Серед челяді й прислуги не подав майже ніхто. Феномен уважно стежив за збиранням, потім старанно перелічив ногами монети і підняв одну з них догори, іронічно вклонившись Дударєву.

— Пане лікарю... Дуже добре... дякую вам.

Дударєв байдуже випустив дуже довгий струмочок

диму, який розпустився султаном на деякій відстані, але мені чомусь здалося, що йому прикро або він чогось трохи засоромився.

— А! то є дивна річ,— сказав своїм фальшивим голосом пан Уляницький,—дивно, як він узнав, що ви — лікар (Дударєв був у цивільному піджаку й білому жилеті з мідними ґудзиками).

— О! Він знає минуле, теперішнє й майбутнє, а людину бачить наскрізь,— сказав з переконанням довговусий, який почерпнув, очевидно, значну частку цієї впевненості у вдалому першому зборі.

— Так, я знаю минуле, теперішнє і майбутнє,— сказав феномен, поглянувши на Уляницького, і потім сказав довговусому: —Підійди до

цього пана... Він хоче покласти монету бідному феноменові, який знає минуле кожної людини краще, ніж п'ять пальців своєї правої руки...

І всі ми з здивуванням побачили, як пан Уляницький, зніяковівши, почав шарити у себе в боковій кишені. Він витяг мідну монету, подержав її в тонких, злегка тремтячих пальцях з величезними нігтями і... все-таки опустив її в капелюх.

— Тепер продовжуй,— сказав феномен своєму поводиреві. Довговусий зайняв своє місце й продовжував:

— Я вожу мого бідного родича у візку тому, що ходити йому дуже важко. Бідний Ян, дай я тебе підійму...

Він допоміг феноменові підвестися. Каліка ледве стояв,— величезна голова придавлювала це тіло карлика. На обличчі відбивалось страждання, тонкі ноги тремтіли. Він швидко опустився знову в свій візок.

— Однак він може пересуватися й сам.

Колеса візка раптом зрушили з місця, челядь з криком розступилась; дивна істота, перебираючи по землі ногами і ще більше скидаючись на павука, зробила велике коло і знову зупинилась проти ганку. Феномен зблід від натуги, і я бачив тепер тільки двоє величезних очей, що дивилися на мене з візка...

— Ногами він чухає собі спину і навіть робить свій туалет.

Він подав феноменові гребінку. Той узяв її ногою, спритно розчесав широку бороду і, знову пошукавши очима в натовпі, послав ногою поцілунок економці домовласниці, яка сиділа біля вікна великого будинку з кількома "кімнатними паннами". З вікна почувся вереск, Павло фиркнув і знову одержав стусана.

— Нарешті, панове, ногою він хреститься.

Він сам скинув з феномена картуз. Натовп затих. Каліка звів очі до неба, на мить обличчя його застигло в дивному виразі. Напружена тиша ще посилилась, поки феномен з очевидними труднощами підіймав ногу до лоба, потім до плечей і грудей. В задніх рядах почувся майже істеричний жіночий плач. Тимчасом феномен скінчив, очі його ще зліше, ніж раніш, перебігли по обличчях публіки, і в тиші різко пролунав стомлений голос:

— Обійди!

На цей раз довговусий звернувся прямо, до рядів простої публіки. Зітхаючи, часом хрестячись, подекуди з сльозами, прості люди подавали свої крихти, кучери відгортали поли каптанів, куховарки нашвидку збігали до кухонь і, проштовхуючись до візка, клали туди свою милостиню. На сходах панувало важке, не зовсім схвальне мовчання. Пізніше я помічав багато разів, що прості серця менш чутливі до блюзнірства, хоча б тільки злегка прикритого обрядом,

— Пане лікарю?..— запитливо протягнув феномен, але, бачачи, що Дударєв тільки нахмурився, він направив довговусого до Уляницького і напружено, з якоюсь злістю стежив за тим, як Уляницький, видимо, проти волі, поклав іще монету.

— Пробачте,— повернувся раптом феномен до моєї матері...— Людина годується, як може.

В його голосі була якась особлива, жалісна нота. Лікар раптом випустив нескінченний струмочок синього диму і, вийнявши срібну монету, кинув її на брук. Феномен підняв її, підніс до рота і сказав:

— Пане лікарю, я віддам це першому біднякові, якого зустріну... Повірте слову Яна Залуського. Ну, чого ж ти став, продовжуй,— накинувся він раптом на свого довговусого поводиря.

Враження від цієї сцени ще деякий час держалось у натовпі, поки феномен брав ногами їжу, скидав з себе куртку і всиляв нитку в голку.

— Нарешті, шановні панове,— проголосив довговусий урочисто,— ногами він підписує своє ім'я і прізвище.

— І пишу повчальні афоризми,— жваво підхопив феномен.— Пишу повчальні афоризми усім взагалі або кожному бажаючому зокрема, ногами, за окрему плату, для душевної користі і втіхи. Якщо бажаєте, шановні панове. Ну, Матвію, діставай канцелярію.

Довговусий дістав із сумки невеличку папку, феномен взяв ногою перо і легко написав на папері своє прізвище: "Ян Криштоф Залуський, шляхтич-феномен із Заславського повіту".

— А тепер,— сказав він, насмішкувато повертаючи голову,— хто бажає одержати афоризм?.. Повчальний афоризм, шановні панове, від людини, яка знає теперішнє, минуле і майбутнє.

Гострий погляд феномена пробіг по всіх обличчях, спиняючись то на одному, то на другому, немов цвях, який він збирався вбити глибоко в того, на кому зупиниться його вибір. Я ніколи не забуду цієї німої сцени. Потвора сиділа у своєму візку, держачи гусяче перо в трохи піднятій правій нозі, як людина, що жде натхнення. Було щось цинічно карикатурне в усій його постаті й пазі, у саркастичному погляді, що ніби шукав у натовпі свою жертву. Серед простої публіки погляд цей викликав тупе замішання, жінки ховалися одна за одну, то сміючись, то ніби плачучи. Пан Уляницький, коли черга дійшла до нього, розгублено посміхнувся і виявив готовність дістати з кишені ще монету. Довговусий спритно підставив капелюха... Феномен обмінявся поглядом з моїм

батьком, ковзнув мимо Дударєва, шанобливо вклонився матері, і раптом я відчув цей погляд на собі...

— Підійди сюди, малюк,— сказав він,— і ти теж,— покликав він також брата.

Всі погляди звернулися на нас з цікавістю або з співчуттям. Ми раді були б провалитися крізь землю, та втікати було нікуди; феномен пронизував нас чорними очима, а батько сміявся:

— Ну, що ж, ідіть,— сказав він таким голосом, яким іноді наказував іти до темної кімнати, щоб відучити від забобонного страху.

І ми обидва вийшли з таким самим почуттям трепету, з яким, виконуючи наказ, входили до темної кімнати... Маленькі й зніяковілі, ми зупинились навпроти візка, під поглядом дивної істоти, що сміялася нам назустріч. Мені здавалось, що він зробить над нами щось таке, від чого нам буде потім соромно все життя, соромно в значно більшій мірі, ніж у ту хвилину, коли ми злазили з паркана під насмішкуватим поглядом Павла... Можливо, він розкаже... але що саме? Що-небудь таке, що я зроблю в майбутньому, і всі дивитимуться на мене з таким самим трепетом, як кілька хвилин тому, побачивши його потворну наготу... Очі мої застилалися сльозами, і, ніби крізь туман, мені здавалось, що обличчя дивної людини у візку міняється, що він дивиться на мене розумним, задумливим і пом'якшеним поглядом, який стає все м'якшим і все дивнішим. Потім він швидко заскрипів пером, і його нога простягнулася до мене з білим аркушем, на якому чорнів рівний, красивий рядок. Я взяв аркуш і безпомічно озирнувся навкруги.

— Прочитай,— сказав, посміхаючись, батько.

Я глянув на батька, потім на матір, на обличчі якої виднілося трохи тривожне співчуття, і механічно вимовив таку фразу:

— "Людина створена для щастя, як птах для польоту"...

Я не одразу зрозумів значення афоризму і тільки з вдячного погляду, який мати кинула на феномена, зрозумів, що все кінчилось для нас благополучно. І відразу ж знову пролунав ще різкіший, ніж до того, голос феномена:

— Обійди!

Довговусий граціозно вклонявся і підставляв капелюх. Цього разу, я певний, більше за всіх дала моя мати. Уляницький емансипувався і тільки велично повів рукою, показуючи, що він і без того надто великодушний. Останнім кинув монету в капелюх мій батько.

— Добре сказано,— засміявся він при цьому,— тільки, здається, це скоріше парадокс, аніж повчальний афоризм, який ви нам обіцяли.

— Щаслива думка,— насмішкувато підхопив феномен.— Це афоризм, але й парадокс одночасно. Афоризм сам по собі, парадокс в устах феномена... Ха-ха! Це правда... Феномен теж людина, і він менш за все створений для польоту...

Він зупинився, в очах його майнуло щось дивне,— вони немовби затуманились...

— І для щастя теж...— додав він тихіше, ніби про себе. Але одразу ж погляд його блиснув знову холодним одвертим цинізмом.

— Га! — сказав він голосно, звертаючись до довговусого.— Робити нічого, Матвію, обійди шановну публіку ще раз.

Довговусий, який встиг уже надіти свого капелюха і вважав, мабуть, виставу закінченою, знову зам'явся. Мабуть, не дивлячись на дуже пом'яту постать і фізіономію, що не викликала ні симпатії, ні поваги, в

цій людині зберігалася частка соромливості. Він нерішуче дивився на феномена.

— Ти дурний! —сказав той різко.— Ми одержали з шановних панів за афоризм, а тут виявився ще парадокс... Треба одержати й за парадокс... За парадокс, шановні панове!.. За парадокс бідному шляхтичеві-феномену, який годує ногами численну родину...

Капелюх обійшов ще раз по ганку і по подвір'ї, яке на цей час сповнилося публікою мало не з усього провулка.

IV

Після обіду я стояв на ганку, коли до мене підійшов брат.

— Знаєш що,— сказав він,— цей... феномен... ще тут.

— Де?

— У людській. Мама покликала їх обох обідати... І довговусий теж. Він його годує з ложки.

У цю саме хвилину з-за рогу нашого будинку з'явилася худорлява й довга постать довговусого. Він ішов, нахилившись, з руками позаду, і тягнув за собою візок, у якому сидів феномен, підібравши ноги. Проїжджаючи повз флігельок, де жив військовий лікар, він серйозно вклонився у напрямі до вікна, з якого попихкував часом синій димок лікарської люльки, і сказав довговусому: "Ну, ну, швидше!" Біля низьких вікон Уляницького, завішених і заставлених геранню, він раптом заворушився й крикнув:

— До побачення, благодійнику... Я знаю минуле, теперішнє і майбутнє, як п'ять пальців моєї правої руки... якої у мене, проте, немає...

ха-ха! Якої у мене немає, шановний мій благодійнику... Але це не заважає мені знати минуле, теперішнє і майбутнє!

Потім візок викотився за ворота...

Ніби змовившись, ми з братом бігом обігнули флігель і вийшли на невеликий задній дворик за будинками. Провулок, обігнувши великий будинок, підходив до цього місця, і ми могли тут іще раз побачити феномена. Дійсно, через півхвилини в провулку з'явилася довгов'яза постать, що тягла візок. Феномен сидів, опустившись. Обличчя в нього здавалося втомленим, але було тепер простішим, буденнішим і приємнішим.

З другого боку, назустріч, у провулок ввійшов старий жебрак з дівчинкою років восьми. Довговусий кинув на жебрака погляд, у якому на мить відбилося занепокоєння, але одразу ж він набрав безтурботного вигляду, став недбало дивитись по верхах і навіть якось недоречно й фальшиво затягнув півголосом пісню. Феномен спостерігав усі ці наївні еволюції товариша, і очі його іскрились саркастичною посмішкою.

— Матвію! — окликнув він, але так тихо, що довговусий тільки наддав ходи.

— Матвію!

Довговусий спинився, глянув на феномена і якось благально мовив:

— А! Їй-богу, глупство!..

— Діставай,— коротко сказав феномен

— Ну!

— Діставай!

— Ну-у? — зовсім жалібно протягнув довговусий, проте поліз до кишені.

— Не там,— сказав холодно феномен.— Сороковець лікаря у тебе в правій кишені... Дідусю, зажди хвилину.

Жебрак зупинився, зняв капелюх і втупився в нього своїми вицвілими очима. Довговусий, з виглядом людини, смертельно ображеної, дістав срібну монету і кинув у капелюх старого.

— Диявол вас тут носить, дармоїдів,— пробурмотів він, беручись знову за дишло. Жебрак кланявся, тримаючи капелюха в обох руках. Феномен зареготав, відкинувши голову назад... Візок рушив провулком, наближаючись до нас.

— А ти сьогодні в доброму гуморі,— похмуро і в'їдливо сказав довговусий.

— А що? — з цікавістю сказав феномен.

— Так... пишеш приємні афоризми і роздаєш голодранцям по сороковцю... Який, подумають люди, щасливець!

Феномен зареготав своїм різким сміхом, від якого в мене щось пішло поза спиною, і потім сказав:

— Ха! Треба собі дозволити іноді... притому нічого не втратили... Ти бачиш, і приємні афоризми іноді роблять збір. У тебе дві руки, але твоя голова нічого не варта, бідний Матвій!.. Людина створена для щастя, тільки щастя не завжди створене для неї. Зрозумів? У людей бувають і голови, і руки. Тільки мені забули приклеїти руки, а тобі помилково

поставили на плечі порожній гарбуз... Ха! Це неприємно для нас, проте не змінює загального правила...

Під кінець цієї розмови неприємні ноти в голосі феномена зникли, і на обличчі з'явився той самий вираз, з яким він писав для мене афоризм. Але в цю хвилину візок порівнявся з тим місцем, де ми стояли з братом, тримаючись руками за балясини палісадника і уткнувши обличчя в просвіти. Помітивши нас, феномен знов зареготав неприємним сміхом.

— А! лоботряси! Прийшли ще раз поглянути на феномена безплатно? Ось я вас тут! У мене є такі ж племінники, я годую і січу їх ногами... Чи не хочете спробувати? Це дуже цікаво. Ха-ха-ха! Ну, бог з вами, не займу... Людина створена для щастя. Афоризм і парадокс разом, за подвійну плату... Кланяйтесь лікареві від феномена і скажіть, що людині треба годуватися не тим, так іншим, а це важко, коли природа забула приклеїти руки до плечей... А в мене е племінники, справжні, з руками... Ну, прощавайте і пам'ятайте: людина створена для щастя...

Візок покотив, але вже в кінці провулка феномен іще раз обернувся до нас, кивнув головою вгору, на птаха, що кружляв високо в небі, і крикнув ще раз:

— Створена для щастя. Так, створена для щастя, як птах для польоту.

Потім він зник за рогом, а ми з братом довго ще стояли, з обличчями між балясин, і дивились то на пустий провулок, то на небо, де, широко розкинувши крила, у високій синяві, в небесному просторі, увесь осяяний сонцем, все ще кружляв і ширяв великий птах...

А потім ми пішли знову до свого кутка, добули вудочки й заходилися були в мовчанні чекати на сріблясту рибу в загнилій бадді...

Але тепер це чомусь не давало нам колишнього задоволення. Від бадді тхнуло смородом, її глибина втратила свою заманливу таємничість, купа сміття, якось нудно освітлена сонцем, немовби розпалася на свої складові частини, а кузов видавався поганим старим мотлохом...

Уночі обидва ми спали погано, скрикували і плакали без причини. А втім, причина була: у дрімоті обом нам з'являлося обличчя феномена і його очі, то холодні й цинічні, то повиті внутрішнім болем...

Мати вставала й хрестила нас, намагаючись цим захистити своїх дітей від першої суперечності життя, що гострою колючкою встромилася в дитячі серця і розум...

1894 р.